

JADIDCHILIK – ZAMONAVIY ONGNING SHAKLLANISHI SIFATIDA

Pardayev Abdurahim Chori o‘g‘li

O‘zbekiston Milliy universiteti

Falsafa kafedrasi stajyor-o‘qituvchisi

e-mail: choriyevich94@mail.ru

tel: 97 140 06 00

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada jadidchilik harakati nafaqat tarixiy-ma’rifiy voqelik, balki modern ong shakllanishining mintaqaviy ifodasi sifatida falsafiy-ijtimoiy nuqtai nazardan tahlil etiladi. Jadidchilikning g‘oyaviy manbalari, epistemologik asoslari, modernizatsiyaga oid strategiyalari va identitet bilan bog‘liq muammolari yoritiladi. Ayniqsa, XIX asr oxiri va XX asr boshlarida musulmon sharqida yuzaga kelgan global-modern jarayonlarning lokal aks-sadosi sifatida jadidchilikni tushunish zarurligi asoslanadi. Maqolada Ismoil G‘aspirali, Mahmudxo‘ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov kabi jadidlarning faoliyati orqali yangi tafakkur – tanqidiy fikrlash, ilmiy yondashuv, dunyoviylik va axloqiy yangilanish g‘oyalari qanday shakllangani ochib beriladi. Jadidchilik modern ongda intellektual kurash, ijtimoiy islohot va milliy uyg‘onish o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni ko‘rsatib, musulmon jamiyatlarida zamonaviylikning o‘ziga xos modelini vujudga keltirgani ta’kidlanadi.

Kalit so‘zlar: jadidchilik, modern ong, islohot, g‘oya, identitet, tafakkur, musulmon modernizmi, tarixiy ong, tanqidiy fikr.

ABSTRACT

This article analyzes the Jadid movement not merely as a historical-enlightenment phenomenon, but as a regional manifestation of the formation of modern consciousness from a philosophical and sociocultural perspective. It explores the ideological sources, epistemological foundations, modernization strategies, and identity-related challenges of the movement. The activities of key figures such as Ismail Gaspirali, Mahmudkhoja Behbudi, and Munawwarqori Abdurashidkhanov are examined to show how new modes of thinking—critical reasoning, scientific approach, secularism, and ethical renewal—emerged. The study argues that Jadidism forged a unique model of modernity in Muslim societies, closely linking intellectual struggle, social reform, and national awakening.

Keywords: Jadidism, modern consciousness, reform, idea, identity, thought, Muslim modernity

АННОТАЦИЯ

В данной статье джадидизм рассматривается не только как историко-просветительское явление, но и как региональное выражение становления современного сознания в философско-социокультурном контексте. Анализируются идеологические источники, эпистемологические основания, стратегии модернизации и вопросы идентичности. Через деятельность таких джадидов, как Исмаил Гаспринский, Махмудходжа Бехбудий, Мунавваркори Абдурашидханов, раскрывается формирование нового мышления – критического подхода, научной рациональности, светского мировоззрения и нравственного обновления. Подчеркивается, что джадидизм сформировал уникальную модель модерности в мусульманских обществах, объединив интеллектуальную борьбу, социальные реформы и национальное пробуждение.

Ключевые слова: джадидизм, современное сознание, реформа, идея, идентичность, мышление, мусульманская модернизация

KIRISH

Turkistondagi jadidchilik XIX asrning 80 yillarida Rossiya musulmonlari, xususan, Kavkaz va Volga bo'yida yoyilgan shu nomdagi taraqqiyparvarlik harakatining bevosita ta'siri va samarasi sifatida dunyoga keldi. «Jadidchilik»ning asosida «jadid» so'zi yotadi. «Jadid»ning ma'nosi «yangi» demakdir. Ya'ni «Yangi tafakkur», «yangi inson», «yangi avlod» singari keng ma'nolarni o'zida mujassam etgan. Xarakatning kirib kelishi Ismoilbek Gasprali (Gasprinskiy) ochgan yangi maktab nomi bilan bog'liq. U yozadi: «...1884 sanasi Bog'chasaroyda bir maktabni «usuli jadid»ga qo'yimish edim»¹. Bu boshlanishi edi. Xarakatning mazmuni maktab doirasida qolmadi, albatta. Bunda yuqorida nomini zikr etganimiz Ismoilbek Gaspralining «Tarjimon» gazetasi (1883) va u asos solgan «Usuli jadid» (ikkinchi nomi «usuli savtiya») maktabi (1884) hal qiluvchi rol o'ynadi. Shuningdek, Turkistondagi XIX asrning boshlaridagi eski maktab-madrasa tizimidan noroziliklar, taraqqiyotga to'siq bo'la boshlagan. Abdulla Avloniyning «Tarjimai xol»idan: «Shul zamonda (1894—1904 yillar ko'zda tutiladi) yerli xalqlar orasida eskilik-yangilik qadim-jadid janjali boshlandi. Yangi fikrli o'qituvchilarni mullalar «jadidchi» nomi bilan atar edilar»². Jadidlar Usmonli Turkiyadagi «Ganch (yosh) turk», «Ganch usmonli» ta'siri bilan «Yosh buxoroliklar», «Yosh xivaliklar», «Yosh turkistonliklar» deb ham nomlandilar. Birinchi ikki nom rasmiy tashkilot darajasiga ko'tarildi. Demak, jadidchilik xurlik, ozodlik uchun kurash jamiyatning bosh maqsadlaridan qilib belgilangani ma'lum bo'ldi.

¹ И. Гаспрали. Рахбари муаллимин ёки муаллимларга йўлдош.. 1998 й. 4-бет.

² Абдулла Авлоний. Танланган асарлар, 2-жилд. Т., "Маънавият". 1998 й, 288-бет.

MUHOKAMA VA NATIJA

«Jadid» atamasi Turkiyada XX asr boshidagi adabiyotga, uning ham birgina yoʻnalishiga nisbatan ishlatiladi. Shuningdek, «Rossiya jadidchiligi» oʻzimizda esa, «Buxoro jadidchiligi», «Turkiston jadidchiligi» degan atamalarni uchratamiz. Bu turli joyda turlicha shaklda namoyon boʻldi. Masalan, Turkiyada 1839 yildagi mashhur Mustafo Rashit Posho tomonidan yozilib, Gulxona maydonida eʼlon etilgan va tarixga «Gulxonai xatti Xumoyun» nomi bilan kirib, «Tanzimot»ni boshlab bergan davr ham, yangilanishdir — jadidchilikdir.

Toʻgʻri, u asosan, gʻarblashishni tamal qilib olgan edi. Shuning uchun ham koʻp oʻtmay, bunga qarama-qarshi ravishda «turkchilik», «usmonchilik», «islomchilik», «turonchilik» kabi milliy gʻoyalar oʻrtaga tashlandi. Yevropalashish tariximizning shu davrida jadidchilikning muhim xususiyatlaridan boʻlgan. Chor xukumati bundan mahalliy xalqni ruslashtirish yoʻlida foydalandi ham. Lekin mezon mahalliy xalqning oʻz dini va eʼtiqodini dahlsiz qoldirish, Yevropa ilm-fanini shularning muhofazasiga xizmat qildirish uchun bu yerda ham kurash ketdi. Turkchilik, islomchilik, maxalliy oʻzbekchilik kabilarning bu yerda ham maydonga kelishi bejiz emas. Aslida, bizning jadidlarda fikr va gʻoya juda kuchli. Mana, masalan, Dukchi Eshonni oling. U kuch, zoʻrlilik bilan mustaqillikka erishish tarafdori. U ham jadid din islohotchisi. siyosiy kurashchi. Bir qator jadidlarimiz ongli suratda sovetlar bilai hamkorlik qildilar, kommunist boʻldilar. Bu bilan ham hisoblashmoq kerak. Bu hol, ayniqsa, mustaqillik uchun olib borilgan kurashda yaqqol koʻrindi. Bu borada 3 yoʻlni kuzatish mumkin:

1. Rossiyaga tobelikdan zoʻrlilik bilan qutulish, kuch bilan istiqloлга erishish (Dukchi Eshon koʻzgʻoloni, 1916 yil mardikorlik harakati, istiqloлchilik harakatlari).

2. Murosa yoʻli. Ruslar yordamida maʼrifatga erishish. Maʼrifat masalasida haq-xuquq olish, milliy xususiyatlarni tiklash (I. Gaspirali, M. Behbudiy).

3. Hamkorlik yoʻli. Chor maʼmurlari, soʻng esa Shoʻro hukumati bilan birga ularning dasturlarida qatnashish va imkon boʻlishi bilan mustaqillikni qoʻlga olish. Buning uchun maʼlum tayyorgarlik koʻrib borish (Munavvar Qori. Hamza, Avloniy)³.

Jadidchilik Kavkaz, Volgabuyi, Turkiyadagi jadidchilikka nisbatan anʼanalarga koʻproq bogʻlanib qolgan, umumevropa ijtimoiy-madaniy jarayoniga tortilish darajasi qiyinroq kechgan. Vatanimiz tarixida har bir yangilikning kirib kelish jarayoni gʻoyat ogʻir kechgan. Mana shu xil asliy xususiyatlarimizni anglash va anglatishda ziyolilar zimmasiga juda katta masʼuliyat yuklatilgan edi. Tarix shunchaki xabardor boʻlish uchun oʻrganib qoʻyilmaydi. U oyna, ibrat, tarbiya vositasi boʻlmogʻi kerak edi.

³ Бегали Қосимов «Миллий уйғониш» Т, «Шарқ» 2000 й, 22 бет.

Ikkinchidan, birgina tarix bilan cheklanib bo'lmadi, undan kelib chiqqan holda zamon extiyojiga javob bermoq lozim edi. Milliy mafkura konsepsiyasi millatning asliy xususiyatlaridan kelib chiqmog'i va uning tabiati, aqlu tafakkuri, ehtiyoj-zarurati, imkoniyati kabilarga mutanosib g'oyalar asosiga qurilmog'i lozim edi. Milliy ideallarimizni belgilash lozim edi. Unutilgan milliy qaxramonlarimizni, fan dohiylari, din dohiylari, harb dohiylarini, mashhuri jahon shoirlarimiz, ijodkorlarimizni tanish va tanitish kerak edi. Ular millatga xos aqlu zakovatini, sabru toqatni, g'ayrat-shijoatni, zavq-shavqini o'zlarida namoyon etgan edilar. Qadriyatlar (din-diyonat, urf-udum, marosimlar), tarix va tarixiy shaxslar. Ular ko'targan adolat bayrog'i millatni bir va bor qiladigan asosiy omillar edi.

Jadidchilik, shunchaki bir ma'rifiy, madaniy harakatigina emas edi. Buni sovet siyosatchilari yaxshi bilar edilar. Shunchaki harakat bo'lganida ular qatag'on qilinmas edilar. Ularga «xalq dushmani», «Vatan xoini» degan tavqi la'natlar yopishtirilmas edi. Darvoqe, «haqqoniylik»ni da'vo qilib kelgan tarixchilarda ham buni payqash qiyin emas. A. V. Pyaskovskiy yozadi: «Shu vaqtdan (1905—1917 yillar ko'zda tutilmoqda) e'tiboran Turkistonda «jadidchilik» deb tanilgan burjua-liberal, millatchilik harakati keng yoyila boshladi va usuli jadid maktablari ochish va targ'ib etish, madaniyatparvarlik singari dastlabki tor doirasidan chiqib, aniq ko'zga tashlanib turuvchi siyosiy ahamiyat kasb etdi. Darhaqiqat, jadidchilik siyosiy harakatlar bilan bog'lanmasligi mumkin emas edi. Masalani yaxshiroq tushunib olish uchun uning tarixiga yana bir bor ko'z tashlash ehtiyoji tug'iladi. Umuman, Rossiya istilosidan so'ng o'lkada ko'plab xalq g'alayonlari yuz berdi. Ularning aksariyati mustaqqillik yo'lidagi urinishlar edi. Biroq tashkiliy jihati nochor bo'lib, ko'pincha diniy motivda kechdi. Umuman, o'z ko'lam va oqibatlari bilan butun Turkistonni larzaga solgan bu harakat va uning adabiyotdagi talqini tarixchilarimiz hamda adabiyotshunoslarimiz hamkorligida o'rganilishi zarur bo'lgan masalalardan. Asr boshidagi voqeyalar, rus-yapon urushidagi mag'lubiyat Rossiyaning bo'xroniga olib keldi. Ichki milliy nizolar, noroziliklar kuchaya boshladi. Lekin tobe millatlar o'z haq-xuquqlari uchun endi ilgorigiday kurashish to'g'ri emasligini anglab yeta boshladilar. Turkistonda ham sekin-asta uyg'onish boshlandi. Rossiyada, xususan Kavkaz, Volgabo'yida yashovchi turkiy millatlar bilan yaqinlashishga, hamkorlikka intilish kuchaydi. Yangi g'oyalar kirib kela boshladi.

Turkchilik Turkiyada muayyan tashkiliy qurilishga ham ega edi. Jumladan, 1889 yil 21 mayda «Ittihad va taraqqiy» jamiyati tuzildi. Jamiyatning Turkiston siyosiy-madaniy hayotiga ham sezilarli ta'siri bo'lgan. Jamiyat yashirin, inqilobiy karakterda bo'lib, Sulton Abdulhamidning feodal mustabid siyosatiga qarshi turgan, G'arbda «Yosh turklar» deb nom olgan taraqqiyparvar yoshlarni O'Z atrofiga

uyushtirgan edi. Uning tartib-nizomida, ish usulida Yevropaning ta'siri sezilib turardi. Abdulla Avloniyning tarjimai holiga etibor qilinsa, uning 1904 yillardan qandaydir uyushmalarda ishtirok etganligi ma'lum bo'ladi. «1904 yildan jadidchilar to'ldasida ishlay boshladim, — deb yozadi. U o'z oramizdan mullalarga qarshi uyushmamiz ham vujudga chiqdi... rus-yapon urushi chiqib, bizning ham ko'zimiz ochildi⁴.

Jadidlar sotsializm g'oyalaridan bexabar edilar, yoxud uni ko'r-ko'rona rad etadilar deyish mumkin emas. Ismoilbekning 1885 yilda Turkiyada chop etilgan «Ovrupo madaniyatiga bir nazari muvozanat (betarafona nazar)»² nomli risolasi, ayniqsa, «Tarjimon» gazetasining 1906 yilda iyun-iyul oylarida bosilib chiqqan «Mazhabi ishtirokiyun» («Sotsializm ta'limoti») turkum maqolalari bunga dalil.

Jadidlar fan-texnikasi bilan dunyoni hayratga solgan kapitalistik Yevropani ham, jannat va'da etuvchi sotsialistik Yevropani ham rad etadi. Har ikkisida ham axloqsizlik ko'radi. Buni atroflicha asoslaydi. Muallifning fikrlash mantig'i quyidagicha: XIX asr Yevropa madaniyati qadim Rim madaniyati ustiga qurilgan, uning bevosita davomidir. Rim madaniyati esa g'ayri ahloqiyliqi sababli qulagan edi. Ularning o'rniga kelgan «kapitalist»chi? Bu haqda M. Behbudiy fikrlari quyidagicha, Masalan, «Turkiston obod bo'ldi. Ilgari boy kam edi, millioner yo'q edi...» deyilar. 6 mln Turkistonli orasida 3 millioner bor. Ularni, ham millioner deb bo'larmikin?! Katta imoratlar hammasi yaxudiylarniki, ovrupolilarniki. Turkistonlilar sinmoqda... vaqflar ketgan, madrasalar harob... Kelajagi yo'q.⁵

Behbudiy, millat orasida chuqur tomir otgan «g'araz, nafsoniy hasad, baxs va munozarai shaxsiyatlarni tark etmoq»qa, «shu maslak va shu jamiyatga tobe' va xodim bo'lmoq»⁶ qa chaqiradi. Din va davlatga, Vatan va Millatga xizmat etmoqni sharaf hisoblaydi. 1917 yilda esa, biz Abdurauf Fitratning Oktyabr voqeasi munosabati bilan, «Rusiyada yangi bir balo bosh ko'tardi. Bolshevik balosi!...» degan keskin fikrini bilamiz. So'ng 1919 yilda «kommunist» Abdulla Avloniy butun Turkistonni «fano va ayanch xol»ga solgan, «har yerda ish boshinda o'lturg'on», «o'zlari oshalab, biz musulmonlarga yalatuv» bilangina kifoyalangan «rus tovarishlarimiz»⁷ haqida yozdi va ularni keskin qoralaydi. Xullas, jadidlarning ma'rifatparvar ziyolilari, fidoiylari millatni ilmiy, siyosiy sergak bo'lishga, milliy jihatdan uyg'onishga chorlaydi.

Turkistonda bu harakatning ko'zga ko'ringan vakillaridan Mahmudxo'ja Behbudiy, Ubaydulla, Asadullaxo'jayev, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Toshpo'latbek Norbutayev, Xoji Muin, Abduqodir Shakuriy, Nosirxonto'ra

⁴ Бегали Қосимов «Миллий уйғониш» Т, «Шарқ» 2000 й, 24 бет.

⁵ Алимова Д. Жадидчилик Харакатининг ижтимоий-сиёсий моҳияти ва жадидлар тафаккури. //Жадидчилик: ислохот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. - Т., 1999. Б. 36.

⁶ Ўша жойда.

⁷ Абдулла Авлоний. Танланган асарлар, 2-жнлд. Т., "Маънавият". 1998 й,

Kamolxonto'rayev, Obidjon Mahmudov, Ashurali Zohiriy, Eshonxo'ja Xonxo'jayev, Is'hoqxon to'ra Ibrat; Buxoroda - Sadridin Ayniy, Fayzullo Xo'jayev, Abdurauf Fitrat, Muso Saidjonov, Abdulvohid Burxonov, Usmon Xo'jayev, Mirkomil Burxonov, Muhitdin Mansurov, Muxtor Saidjonov, Abduqodir Muhitdinov va boshqalar; Xivada - Bobooxun Salimov, Polvonniyoz Xoji Yusupov, Avaz O'tar, Husayn Matmurodov, Nazir Sholiqorov, Otajon Abdalov, Xudoybergan Devonov, Muhammad Rasul Mirzo, Otajon Sadayev, Bekjon Raximov, Muhammad Devonzoda va boshqalar nomlarini alohida tilga olish zarur. Bular nafaqat halq ommasining ma'rifatli qilishga balki, mustaqillik g'oyalarini shakllantirishda ham katta hissa qo'shdilar.

Jadidchilik asta-sekin rivojlanib borgan. Ma'rifatparvarlik g'oyasidan boshlangan bu harakat, keng quloq yozib borgan. Ma'rifatparvarlik bilan birgalikda, jadidlar eski ijtimoiy va siyosiy tizim taraqqiyotning ilg'or shakliga o'zgartirishga intilganlar. Lekin bu harakatning ikkinchi bosqichi edi, biz bu haqda keyinroq fikr yuritamiz. Ma'rifatparvarlik bosqichida, jadidlar o'zlarining asosiy vazifasi sifatida yangi tizimdagi ta'limni yaratishni ko'rdilar va bor kuchlarini shu islohotni amalga oshirishga sarfladilar. Ma'orif sohasidagi olib borilgan o'zgarishlar to'g'risida keyinroq batafsil so'z yuritamiz.

Turkiston jadidlarini birlashtirishda «Jadidlar rahbari» deb tan olingan Mahmudxo'ja Behbudiyning xizmati beqiyos bo'ldi. Jadidlar tarkibini yosh jihatdan tahlil qilish natijasida, jadidlar Turkistonning bo'lg'usi davlat qurilishi dasturlarida, haqiqatan ham, yoshlar dunyoqarashi o'z aksini topganligiga ishonch hosil qilamiz. 1910 yilda jadidlar safini asosan 19 yoshdan 36 yoshda bo'gan bo'lsa, keyinchalik yoshlarning sevimli shoiriga aylangan Cho'lpon, endigina 13 yoshda edi. Ularning xech birlari, siyosiy ta'qiblar tufayli keksalik yoshigacha etib yashamaganlar.

Jadidchilik Markaziy Osiyoda va Yevropadagi ilg'or islohatlar oqimi ta'siri ostida, XIX asr oxiri va XX asr boshlarida vujudga keldi va ijtimoiy taraqqiyotda burilish bosqichini belgilab berdi. Milliy ziyolilar, ilg'or taraqqiyparvar kuchlar mustamlaka Turkiston, Rossiyaga yarim qarash bo'lgan Buxoro va Xiva xonliklaridagi inqirozli ahvol, bu o'lkalarning umumjahon tarqqiyotdan tobora ortda qolayotgani, mahalliy aholining erk uchun intilishlarining bostirilish sabablarini, nafaqat iqtisodiy sohada, balki diniy, ma'naviy sohada ham yuzaga kelgan turg'unlikni chuqur anglab etdilar va bu ular ongida jamiyatni isloh etish g'oyalarini uyg'otdiki, busiz taraqqiyotni tasavvur etib ham bo'lmasdi.

Vatanimizdagi bu islohatchilik harakati murakkab, tarixiy jihatdan serqirra yo'lni bosib o'tdi. Jadidchilik turli mamlakatlardagi taraqqiyot, islohatlar uchun olib borilgan harakatlarning falsafiy tajribasini tanlab olib, bu tajribani milliy asosda qayta

ishlashga intildi, ayni paytda, ijtimoiy taraqqiyot haqidagi turli qarashlarning to'qnashuv maydoni ham bo'ldi. Mustamlakachilikka qarshi kurashning bosh g'oyasi, ana shu murakkab yo'lda shakllanib yetildiki, bu g'oyani biz bugungi kunda amalga oshirilayotgan o'zgarishlarning g'oyaviy nishonasi, keng miqyosdagi islohatlarning nasliy asosi sifatida baholashimiz mumkin.

Markaziy Osiyoda jadidchilik serqirra bo'lib, uning Turkiston, Buxoro, Xiva jadidchiligiga bo'lish lozim. Xususan Buxoro va Xiva jadidchilik o'ziga xos rivojlanib bu shu hudud aholisining (siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy xolati bilan bog'liq edi). Jadidchilikning asosiy yo'nalishi bo'lib oqimlaridan biri - Buxoro jadidchiligi bo'lgan. Buxoro jadidchiligi o'z xususiyatlari va jamiyatning ahloqiy ahvoli bilan bog'liq edi. O'ziga xos tarzda ajralib turadigan va murakkab shaxs bo'lgan Fayzulla Xo'jayev, uning maslakdoshlari Buxoro jadidchiligida markaziy o'rin tutdilar.

F.Xo'jayevning Buxoroda jadidchilikning yuzaga kelishiga xonlikning iqtisodiy negizi, jamiyat taraqqiyotiga to'siq bo'lib turgan «g'ayri tabiiy va dahshatli tartibsizliklar» sabab bo'lgan, degan fikrni inkor yetish qiyin. Ayni paytda, muallif Buxoro O'rta Osiyoning qoq o'rtasi, qadimiy savdo yo'llarining markazida joylashganligini, aholining asosiy qismi savodsiz bo'lsada yuksak arab-fors madaniyatining izlari har qadamda uchrab turganini yaxshi tushunib yetgan. Ana shu sharoit va qadimdan zulm asosida hukm surib kelgan, siyosiy maqsadlarni ko'zlab rus nayzalari bilan qo'riqlangan Buxoro amirligi - jadidchilik Vatani bo'ldi. F.Xo'jayevning fikricha «O'rta Osiyoni banklar, dehqonlardan xom ashyo sotib oluvchi savdo idoralari bilan qoplab olgan va O'rta Osiyoga o'z manufakturasini, boshqa fabrikantlarni keltirayotgan rus kapitalizmi «tobora kuchayib, jamiyatning ilg'or qismini o'ylantirib qo'ydi, jadidchilikka sabab bo'ldi». Buxorodagi mavjud boshqaruv tizimi va iqtisodda yuz bergan o'zgarishlar jamiyatning tadbirkor savdogar qismini og'ir ahvolga solib qo'ydi. Shu tufayli, «jadidchilik savdogarlar sinfining ilg'or qismi manfaatini ifoda etgan».

F.Xo'jayevning fikricha, jadidchilik Turkistonga qaraganda, Buxoroda kechroq yuzaga kelgan bo'lsada, jamoat hayotidagi og'ir muhit uning taraqqiyotini tezlashtirdi va bu harakat 1915 yildan boshlab madaniyatdan siyosatga qarab yo'l tutdi. Shunday qilib, «jadidlarning eng ilg'or qismining programma maksimumida asosiy o'rin tutgan g'oya, Buxoroda g'arb namunasidagi kapitalizm va demokratiyani rivojlantirish edi».

Buxoro amirligida jadidlar ikki oqimga - eskicha fikrlaydiganlar va Fitrat boshchiligidagi yoshlarga ajraldi. Natijada, o'zaro kelishmovchiliklar mavjud bo'lgan birlik yuzaga keldi. Bu holat esa kelishib olinmagan harakatlarga sabab bo'ldi. Xiva xonligida ham jadidchilik XX asr boshlarida bir muncha tarixiy sharoitlarda yuzaga

keldi. Xonlikda jadidchilik harakati ikki yo‘nalishda mavjud edi. Uning o‘ng oqimi o‘ziga savdo - sanoat korxonalari egalari va yirik mulkdorlarni birlashtirdi. Bu oqimni Asfandiyorxonning bosh vaziri bo‘lgan – Islom Xo‘ja boshqargan. Ularning maqsadi, xonlik hokimiyatini saqlagan holda, ijtimoiy - iqtisodiy islohatlar o‘tkazgan holda bozor munosabatlarini rivojlantirish edi. Xiva jadidchiligining chap oqimiga mayda burjuaziya vakillari, hunarmandlar, ulamolar va aholining o‘rta qatlami kirgan. Bu oqimning rahbari Xiva xonligi shayxul - islomi, qozi kalon Boboxun Salimov edi. Lekin Birinchi jahon urushiga qadar Xiva jadidlarining yagona markazi va dasturiy hujjatlari bo‘lmagan.

Buxorodagi jadidchilik harakati natijasida «yosh buxoroliklar» partiyasi tuzilgan bo‘lsa, o‘z navbatida Xivada jadidchilikning chap oqimidan «yosh xivaliklar» partiyasi tuzilib, uni Polvonniyoz Xoji Yusupov boshqaradi. Partiya o‘z dasturiga ega bo‘lib, unga ko‘ra Xivada konstitusion monarxiyani o‘rnatib, va unda demokratik o‘zgarishlarni amalga oshirish lozim yedi.

Tarixning ko‘rsatishicha, jadidchilik harakatida orqaga yo‘l yo‘q edi: u ma‘rifatchilik va tor doiradagi madaniylashtirishdan ish boshlab, siyosiy harakatga aylandi, o‘z oldiga jamiyat va uni boshqarishni qayta qurishdek vazifalarni qo‘ydi. Shunday qilib, jadidchilik fenomeni shundaki, keyingi uch asr ichida bu oqim birinchi bo‘lib, milliy davlatchilik qurishga urundi, yagona mustaqil Turkiston uchun kurashdi va u milliy mustaqillik g‘oyasiga asos soldi, uyqudagi Sharqni uyg‘onishga va harakatlanishga, ozodlik, milliy g‘urur, o‘z buyuk ajdodlari, boy madaniyati va umuman, mustamlaka tuzumning tazyiqi ostida unutilgan barcha qadriyatlarni xotirlashga undadi. Jadidlar ta‘limoti - o‘z zamonasining haqiqiy ta‘limoti edi. Chunki u nafaqat taraqqiyparvar shaxslar, balki fikrlovchi yoshlarni, shuningdek, barcha taraqqiyparvar ziyolilarni o‘z ketidan yergashtira oldi. Ularning faoliyati va dasturi kelajak uchun namuna bo‘ldi. Jadidlar tomonidan pishib yetilgan ijtimoiy vazifalarni evolyusion - islohatchilik tomoyillari asosida hal etishning ishlab chiqilganligi, ularning formasion - institusional o‘zgartirishlari, mustamlaka tuzumni tubdan yo‘qotishning maksimal darajada samarali yo‘llarini tanlay bilganliklari, shubhasiz, ularning tarixiy xizmatlaridir. Jadidlarning konseptual g‘oyalari hozirgi o‘zgarishlar amaliyotining ma‘naviy darakchisi, bugungi kundagi strategiya va keng qamrovli islohatlar kursining genetik asosi bo‘lib xizmat qiladi.

XULOSA

Jadidchilik harakati o‘z zamonasi uchun innovatsion ong va yangilanish paradigmasini namoyon etgan g‘oyaviy-intellektual hodisa sifatida baholanishi lozim. U musulmon sharqida, xususan, Turkiston mintaqasida zamonaviy ong shakllanishining ichki harakatlantiruvchi kuchi bo‘lib xizmat qilgan. Jadidlar faoliyati

orqali xalq ongida tanqidiy tafakkur, zamonaviy ilm-fan asosidagi yondashuv, ijtimoiy islohotga bo'lgan ehtiyoj va milliy identitetni qayta anglash jarayonlari boshlangan.

Ushbu maqolada tahlil qilinganidek, jadidchilik o'z mohiyatida milliy uyg'onishning zamonaviy ifodasi bo'lib, u modernizm, sekulyar dunyoqarash va ijtimoiy mas'uliyat g'oyalarini mahalliy madaniyat bilan uyg'unlashtirishga urindi. Jadidlarning yangi maktablar ochish, matbuot orqali fikr tarqatish, adabiyot va teatr vositasida xalqni ogohlikka chorlash faoliyati ularning zamonaviy ong va islohot g'oyasini faol tatbiq etganini ko'rsatadi.

Natijada, jadidchilik harakati mintaqaviy zamonaviylik modelini shakllantirgan bo'lib, u mustamlaka kontekstida yuzaga kelganiga qaramay, o'zining mustaqil intellektual asoslariga ega edi. Bu holat musulmon jamiyatlarida faqat tashqi ta'sir emas, balki ichki uyg'onish, o'zlikni anglash va ongiy yangilanish jarayonlari ham zamonaviy ong shakllanishida muhim omil bo'lganini tasdiqlaydi.

ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev, Sh. M. (2017). *Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz*. Toshkent: O'zbekiston.
2. Mirziyoyev, Sh. M. (2018). *Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi*. Toshkent: O'zbekiston.
3. Mirziyoyev, Sh. M. (2020). *Yangi O'zbekiston – taraqqiyot va ma'naviyat yo'lida*. Toshkent: Ma'naviyat.
4. G'aniyev, A. (2001). *Jadidchilik harakati va uning tarixiy ildizlari*. Toshkent: Fan.
5. Karimov, I. A. (1998). *Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch*. Toshkent: Ma'naviyat.
6. Salohiddinov, A. (2013). *Jadidchilik: tarix va zamon talabi*. Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi nashriyoti.
7. Khalid, A. (2015). *Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
8. Gaspirali, I. (1906). *Rusya musulmanlarining zamonaviy islohoti*. Qrim: Tercüman nashriyoti.
9. Saidov, A. (2008). *Jadidchilik va milliy uyg'onish g'oyalari*. Toshkent: Sharq.
10. Khalid, A. (2001). *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*. Berkeley: University of California Press.
11. Bekchurin, V. (1913). *Ocherki istorii russkix musulman*. Sankt-Peterburg: Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk.

12. Rasulzoda, M. (2009). *O'zbek jadidlarining ma'rifiy merosi*. Samarqand: Ilm ziyo.
13. Ziyo, Q. (2016). Jadid maktablari va ularning milliy tafakkur shakllanishidagi roli. *Milliy tiklanish*, (2), 34–41.
14. Saidov, Z. (2020). Musulmon modernizmi va zamonaviylik nazariyalari: Markaziy Osiyo tajribasi. *Falsafa va hayot*, (3), 22–29.
15. G'afforov, M. (2017). *Modernlik, ma'rifat va jadidlar qarashlari*. Toshkent: Adabiyot.